

ΝΕΕΣ ΠΑΠΥΡΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ P. VINDOB. G 10.728:
ΛΑΓΙΔΙΑ Ή ΛΑΤΙΔΙΑ;

Διαβάζοντας το κείμενο παλαιών ή σύγχρονων παπυρικών εκδόσεων οι ειδικοί του χώρου διαισθάνονται συχνά ότι ορισμένες από τις «αναγνώσεις» (lectiones) που συναντούν πρέπει να είναι ανεπιτυχείς και με γνώμονα την καλή γνώση της γλώσσας των παπυρικών εγγράφων, την κατάρτισή τους σε ειδικούς κλάδους της Αρχαιογνωσίας και τη μελέτη των συμφραζομένων διατυπώνουν τους προβληματισμούς τους ή προβαίνουν σε διορθώσεις των εκδεδομένων κειμένων.

Έτσι, όπως υπογράμμισε ένας από τους γνωστότερους παπυρολόγους, ο Eric Turner, όσοι χρησιμοποιούν το κείμενο δημοσιευμένων παπύρων πρέπει να επαγρυπνούν, έτοιμοι να διαγνώσουν πιθανά σφάλματα και να προτείνουν βελτιώσεις· κι όσο πιο στέρια είναι η επιστημονική υποδομή τους, τόσο αυξάνουν οι πιθανότητες ορθότητας των προτάσεών τους.¹ Η αναθεώρηση μιας lectio αφορά τόσο σε φιλολογικά όσο και σε μη φιλολογικά κείμενα (έγγραφα) και όχι μόνο σε αποσπασματικές λέξεις ή δυσανάγνωστα γράμματα, αλλά και σε «αναγνώσιμα» εδάφια, που μπορούν όμως να «αποκρυπτογραφηθούν» ορθότερα.² Από την άλλη πλευρά η πληθώρα των παρααναγνώσεων, που η αναθεώρηση-διόρθωσή τους συνιστά πλέον κανόνα και καθημερινή πρακτική,³ αλλοιώνει το νόη-

Η παρούσα μελέτη αποτελεί βελτιωμένη μορφή της ανακοίνωσής μας «Νέες παπυρικές αναγνώσεις: Η περίπτωση του P. Vindob. G 10.728», που παρουσιάστηκε στο Δ΄ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 26-27 Μαΐου 2005.

1. E. G. Turner, *Ελληνικοί Πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων* (μτφρ. από την αγγλική έκδοση, *Greek Papyri. An Introduction*, Οξφόρδη 1968, Γ. Μ. Παράσογλου), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1981, σσ. 104-105.

2. H. C. Youtie, *The Textual Criticism of Documentary Papyri. Prolegomena* (Second Edition, revised and enlarged), University of London BICS, *Supplement* 33, 1974 (First Edition, BICS *Supplement* 6, 1958), σσ. 3, 7-11, 21· Turner, *ό.π.* (σημ. 1), σσ. 86-92, 96-98, 102, 104-105.

3. Για το πλήθος των διορθώσεων και την ταχύτητα με την οποία αυτές συσσωρεύονται «μιλούν» εύγλωττα οι διαστάσεις της σειράς *Berichtigungsliste der griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten*, που από το 1922, έτος δημοσίευσης του πρώτου τόμου της, έως σήμερα που οι τόμοι της ξεπέρασαν την πρώτη δεκάδα, έχει συγκεντρώσει χιλιάδες διορθωτικών προτάσεων, η συστηματική παρακολούθηση των οποίων, παρόλο που επιβραδύνει σημαντικά το έργο του σημερινού ερευνητή, επιβάλλεται εντούτοις για λόγους, που δεν χρειάζονται ιδιαίτερη ανάλυση σε αυτό το σημείο· βλ. Youtie, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 7· Turner, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 206.

μα των εγγράφων, παραμορφώνει την εικόνα του αρχαίου κειμένου ή δίνει ανακριβή και λανθασμένα στοιχεία της γλώσσας των παπύρων.⁴

Κάποτε είναι οι ίδιοι οι εκδότες που αναγνωρίζουν τον άτυχο χαρακτήρα προηγούμενων υποθέσεων και προτάσεών τους σχετικά με την ανάγνωση ενός χωρίου, τον χαρακτήρα ενός εγγράφου ή ακόμα τον τρόπο συμπλήρωσης ενός χάσματος, και επανέρχονται με παρηρησία ανασκευάζοντας ή εγκαταλείποντας εντελώς προηγούμενες θέσεις τους.⁵ Υπάρχουν όμως και πολλές άλλες περιπτώσεις που περιμένουν ακόμη τον μελετητή ο οποίος θα τις εντοπίσει και θα τις θεραπεύσει.

Θυμίζουμε ότι στις παπυρικές εκδόσεις το μεταγραφικό σύστημα του Leiden (1931) επιτρέπει ως ένα σημείο στον αναγνώστη να έχει πάντα στραμμένη την προσοχή του στο υποθετικό στοιχείο που εμπεριέχει η «ανάγνωση» του εκδότη· τα υποστιγμένα μάλιστα γράμματα «προειδοποιούν» τον μελετητή του εκδεδομένου παπύρου για το ενδεχόμενο πιθανού λάθους. Ωστόσο η εμπειρία έδειξε πως τα σοβαρότερα σφάλματα δεν έχουν γίνει σε εδάφια σημειωμένα με παρόμοιες «προειδοποιητικές» στιγμές.⁶

Η διόρθωση που προτείνεται στη συνέχεια αυτής της σύντομης μελέτης δείχνει τη «δαιδαλώδη» πορεία της έρευνας, την αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει συχνά τον χώρο των παπύρων, την αποφασιστική συμβολή του παράγοντα της τύχης στις νέες προτάσεις, και κυρίως τις αναγκαίες προϋποθέσεις (παλαιογραφική πείρα, καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας και ειδική κατάρτιση) που είναι απαραίτητες, για να θεμελιωθεί μια «νέα» παπυρική ανάγνωση ή διόρθωση.

Η πρώτη μας επαφή με τον *P. Vindob. G 10.728*, που θα μας απασχολήσει εδώ, έγινε μέσω μιας δημοσίευσης του Johannes Diethart. Σε μια σειρά γλωσσικών παρατηρήσεων και παπυρικών διορθώσεων, που δημοσίευσε ο τελευταίος το 1991 στο περιοδικό *Tyche*,⁷ επεσήμανε σε αυτό το ανέκδοτο ακόμη τότε έγγραφο τον αμάρτυρο τύπο *ὄψαρίτης* «ψαράς», συνδέοντάς τον με τα ήδη γνωστά στον κόσμο των παπύρων κυριώνυμα *Ψαράς* και *Ὀψαριδάς*, και ανάγοντάς τον στα προσηγορικά *ὄψαριον* και *ὄψαρίδιον*. Η δεύτερη επαφή μας με το ίδιο κείμενο έγινε πρόσφατα, όταν διατρέχοντας τον 22ο τόμο του *Sammelbuch* (Wiesbaden 2001) δια-

4. Youtie, ό.π. (σημ. 2), σσ. 9, 10, 21· Turner, ό.π. (σημ. 1), σσ. 96-97, 102.

5. Turner, ό.π. (σημ. 1), σ. 102

6. Ό.π., σσ. 102-103.

7. J. Diethart, «Bemerkungen zu Papyri IV. 45. Drei Berufsbezeichnungen für “Fischer” <Korr. Tyche>», *Tyche* 6 (1991) 234· Ε. Χουλιάρá-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*, Μέρος Α', τ. II, Ιωάννινα 2003, σσ. 509-510 και σημ. 534.

πιστώσαμε πως ο P. Vindob. G 10.728 αναδημοσιεύεται πλέον ως SB XXII 15 298 (του 7ου αι., με άγνωστο τόπο προέλευσης).

Πρόκειται για μία αποσπασματική γνῶ(σιν) ὄψαρ(ίων), για ένα κατάλογο δηλ. είκοσι εννέα ὄψαρίων και εβδομήντα λαγιδίων, που παραδόθηκαν από τον ὄψαρίτην Πκύλιον διά μέσου του Ἄλεξάνδρου, αντιπροσώπου του ὄψαρίτου Βάνου.

SB XXII 15 298 recto, γρ. 5-9: + γνῶ(σις) ὄψαρ(ίων) δ(ο)θ(έντων) π(αρά) τ(οῦ) Πκύλιου ὄψαρ(ί)τ(ου) / οὔτως / δ(ο)θ(έντα) δ(ιὰ) Βάνου δ(ιὰ) Ἄλ(εξάνδρου) κθ ὄψαρίτου / δ(ο)θ(έντα) δ(ιὰ) τ(οῦ) αὐτ(οῦ) λαγίδι{ου}α ο ὄψαρ(ί)τ(ου) / ... δ(ο)θ(έντα) δ(ιὰ) τ(οῦ) [αὐτ(οῦ)].

Με την πρώτη ανάγνωση του αναδημοσιευμένου παπύρου νιώσαμε έκπληξη για την παράδοση των εβδομήντα λαγιδίων, ιχθύων δηλ., για τους οποίους συμβαίνει να γνωρίζουμε καλά – από την υπό εξέλιξη έρευνά μας για τα ιχθυολογικά ονόματα στους παπύρους – πως ανήκαν στα δηλητηριώδη και ακατάλληλα προς βρώσιν είδη. Έτσι έχοντας ζωηρές επιφυλάξεις για την παραπάνω αναφορά των λαγιδίων και προτού την κατατάξουμε στον υπό επεξεργασία ιχθυολογικό κατάλόγο μας (στο λήμμα «λαγώς») αναζητήσαμε για περισσότερες πληροφορίες την πρώτη σχολιασμένη έκδοση του εγγράφου, που είχε γίνει, θυμίζουμε, από τον Johannes Diethart το 1995 στα *Analecta Papyrologica*, περιοδικό που εκδίδεται από το Πανεπιστήμιο της Messina, αλλά έφτασε τελικά στα χέρια μας από τη Βιέννη χάρη στην amicitia συναδέλφου παπυρολόγου.⁸

Μελετώντας λοιπόν την πρώτη σχολιασμένη έκδοση αυτού του παπύρου,⁹ που συνοδεύεται από τις σχετικές φωτογραφίες του, είδαμε πως οι αρχικές επιφυλάξεις μας για την ανάγνωση λαγίδια μπορούσαν να θεμελιωθούν και παλαιογραφικά. Πράγματι το όνομα λαγιδιουα, με το τελευταίο α υποστιγμένο από τον εκδότη, διορθώνεται ορθώς σε λαγίδια (υποκειμένο της μετοχής δοθέντα), με τον εξοβελισμό της διφθόγγου ου (που δηλώνεται με την τοποθέτησή της σε άγκιστρα: λαγίδι{ου}α). Το όνομα λαγίδια είναι από παλαιογραφική άποψη μια

8. Πρόκειται για τον κ. Α. Παπαθωμά, Αναπληρωτή Καθηγητή Παπυρολογίας στο Παν/μιο Αθηνών, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά.

9. J. Diethart, «Fünf lexicographisch und realienkundlich wichtige Texte aus byzantinischer Zeit aus der Wiener Papyrussammlung», *AnPap* 7 (1995) 75-79 («2. Verzeichnis über die Lieferung von Fischen»). Το λεξιλογικό ενδιαφέρον των πέντε εγγράφων που εκδόθηκαν από τον J. Diethart (ό.π., 73-91) επισημαίνεται στις βιβλιοπαρουσιάσεις του 7ου τόμου των *Analecta Papyrologica*: «Notices sommaires. *Analecta Papyrologica* 7 (1995 [1997])», *ChronEg* 72 (1997) 379· B. Kramer, «Urkundenreferat 1997. X. *AnPap* 7, 1995», *APF* 44 (1998) 348 (όπου πάντως πριν από το όνομα λαγίδια τοποθετείται ερωτηματικό).

αποδεκτή «ανάγνωση». Εξετάζοντας ωστόσο προσεκτικότερα το συγκεκριμένο όνομα πάνω στη φωτογραφία, παρατηρήσαμε ότι το σύμπλεγμα των δύο γραμμμάτων που αποδόθηκαν από τον εκδότη ως ΠΙ μπορεί να διαβαστεί και ως ΤΙ, και επομένως τη θέση της ανάγνωσης λαγίδι{ου}α να πάρει η lectio λατίδι{ου}α, το όνομα δηλ. ενός από τα καλύτερα φάρια του Νείλου.

Η επανεξέταση της φωτογραφίας του εγγράφου μάς επέτρεψε επίσης να διακρίνουμε πριν από τα λατίδι{ου}α και δύο άλλα συντομογραφημένα στοιχεία, που αγνοήθηκαν από τον εκδότη και πρέπει, κατά τη γνώμη μας και τα συμφοραζόμενα του εγγράφου, να αναπτυχθούν σε δ(ιὰ) Ἄλ(εξάνδρου)¹⁰ έτσι το κείμενο των γρ. 8-8a θα μπορούσε να διαμορφωθεί ως εξής: δ(ο)θ(έντα) δ(ιὰ) τ(οῦ) αὐτ(οῦ) δ(ιὰ) Ἄλ(εξάνδρου) λατίδι{ου}α ο / ὄφαρ(ί)τ(ου)ʹ.

Το επαγγελματικό όνομα ὄφαρ(ί)τ(ου)ʹ (γρ. 8a: inter lineas) θα μπορούσε να προσδιορίζει την αντωνυμία αὐτ(οῦ) ή το όνομα Ἄλ(εξάνδρου), κατά το πρότυπο του προηγούμενου «ὄφαρ(ί)τ(ου)ʹ», που σημειώνεται επίσης inter lineas (γρ. 7-7a) και αναφέρεται στα ονόματα Βάνου ή Ἄλ(εξάνδρου) της γρ. 7.¹¹

Η μόνη παλαιογραφική ένσταση που θα μπορούσε να προβληθεί για τη νέα ανάγνωση λατίδι{ου}α συνδέεται με τον σχεδιασμό του γράμματος Τ, που στο σύμπλεγμα ΠΙ δεν έχει τόσο ανεπτυγμένο το αριστερό του πτερύγιο όσο στα άλλα δύο Τ που δαβάζονται στην ίδια γραμμή: δ(ιὰ) τ(οῦ) αὐτ(οῦ), όπου πάντως (όπως και σε ολόκληρο το κείμενο του παπύρου) δεν εμφανίζεται πάλι το σύμπλεγμα ΠΙ. Ωστόσο το προαναφερθέν σύμπλεγμα σχεδιάζεται με παρόμοιο τρόπο κατά τη βυζαντινή εποχή¹² και ειδικότερα σε παπύρους της ίδιας χρονικής περιόδου, στην οποία ανήκει το έγγραφό μας (7ο αι. μ.Χ.).¹³

Από το άλλο μέρος ο σύντομος σχολιασμός από τον εκδότη του συγκεκριμένου ιχθυικού είδους λαγίδια – σχολιασμός που περιορίζεται στην επισήμανση του σχετικού λήμματος του λεξικού του E. A. Sophocles¹⁴ και στη διαπίστωση ότι στην αρχαία ελληνική γλώσσα πολλά

10. Πρβ. γρ. 7: δ(ο)θ(έντα) δ(ιὰ) Βάνου δ(ιὰ) Ἄλ(εξάνδρου) κθ.

11. Πρβ. γρ. 5: + γνῶ(σις) ὄφαρ(ίων) δ(ο)θ(έντων) π(αρά) τ(οῦ) Πκυλίου ὄφαρ(ί)τ(ου). Diethart, ό.π. (σημ. 9), 79 (σχόλ. στη γρ. 7a).

12. A. Bataille, *Les papyrus*, in P. Lemerle (et alii), *Traité d'études byzantines* II, Παρίσι 1955, «Appendice III».

13. Βλ., π.χ., CPR XIV (Gr. X) 1 (9-7-659; – από τον Αρσινόητη νομό), γρ. 16: τι ἐξ αὐτῶν (plate 1)· 41 (6ου-7ου αι. – ;), γρ. 1: βεστίου (plate 35)· 55 (7ου αι. – από τον Αρσινόητη νομό), γρ. 1: τινος ἀδελφοῦ (plate 50).

14. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη 1887, Cambridge, Mass. - Λευψία ²1914 (ανατ. Hildesheim - Ζυρίχη - Νέα Υόρκη 1983), II, σ. 703 (s.v. «λαγίδιον»).

ονόματα ζώων της στεριάς χρησιμοποιούνται και για ζωικά είδη άλλων χώρων, με παράθεση ορισμένων παραδειγμάτων από τον κόσμο των ιχθύων¹⁵ -, η παράλειψη αναζήτησης πληροφοριών, έστω και στοιχειωδών, από την αρχαία Γραμματεία, τους παπύρους και τη σχετική βιβλιογραφία για το λαγίδιον, αλλά και η απουσία αναφοράς στο συγγενές ακουστικά και παλαιογραφικά, αλλά πιο διαδεδομένο είδος λατίδιον, δεν επέτρεψαν, κατά τη γνώμη μας, στον εκδότη να σχηματίσει ακριβή εικόνα για τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του ιχθυικού είδους, που θα τον έκαναν να αναρωτηθεί για τον προορισμό των εβδομήντα επικίνδυνων και ακατάλληλων πρὸς βρῶσιν λαγιδίων και εν τέλει για την ορθότητα της «ανάγνωσής» του (λαγίδια).

Πράγματι με το όνομα λαγῶς ή λαγῶς ή λαγῶς (ὁ θαλάττιος· λατιν. *lepus*· υποκορ. λαγίδιον) δηλώνεται είδος θαλάσσιου κοχλία,¹⁶ που θεωρούνταν από τους αρχαίους επικίνδυνο και δηλητηριώδες,¹⁷ καθώς μπορούσε να προκαλέσει ακόμη και τον θάνατο, ενώ πίστευαν πως διέθετε μαγικές ιδιότητες.

Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο ο νεαρός αυτοκράτορας Τίτος δηλητηριάστηκε από τον αδελφό του Δομιτιανό με μία δόση θαλάσσιου λαγού¹⁸ και ο Νέρων απαλλάχτηκε από πολλούς εχθρούς προσφέροντάς τους *leporos* μαζί με άλλα θαλασσινά.¹⁹ Οι αντίπαλοι επίσης του Απουλήιου,²⁰ προς επίρρωση της κατηγορίας τους για *magica malefica, veneficium* και ερωτική μαγεία, υποστήριζαν πως ο βορειοαφρικανός συγγραφέας είχε αναθέσει σε αλιείς να του βρουν ορισμένα σπάνια ψάρια, ανάμεσά τους και τον γνωστό για το δηλητηριό του *lepus marinus*.²¹

15. Diethart, ό.π. (σημ. 9), 79 (σχόλ. στη γρ. 8).

16. Οι νεοελληνικές ονομασίες λαγός και λαγιάδα, που χρησιμοποιούνται για τα ψάρια *Corryphena hippurus* και *Corryphena equisetis*, μπορούν να θεωρηθούν επιβίωση του αρχαίου ελληνικού ονόματος λαγῶς. Λ. Μ. Τρομάρα, *Η Μαγεία των Ρωμαίων*. Εισαγωγή. κείμενο. μετάφραση. σχόλια, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 212.

17. Φιλόστρατ., *Βίος Ἀπολλ.* 6, 32, 21-23: τὸν δὲ ἰχθὺν τοῦτον (= λαγῶν) παρέχεσθαι χυμούς ἀπορρήτους ὑπὲρ πάντα τὰ ἐν τῇ θαλάττῃ καὶ γῆ ἀνδροφόνου.

18. Φιλόστρατ., *Βίος Ἀπολλ.* 6, 32, 26· βλ. επίσης Τζέτζη, *Χιλ.* 6, 48: Τίτος δὲ θνήσκει βεβρωκῶς λαγῶν τῶν θαλασσίων. D'Arcy Wentworth-Thompson, *A Glossary of Greek Fishes*, Λονδίνο 1947, σ. 143· F. Graf, *La magie dans l'antiquité gréco-romaine. Idéologie et pratique*, Παρίσι 1994, σ. 88.

19. Φιλόστρ., *Βίος Ἀπολλ.* 6, 32, 23-25: καὶ Νέρωνα μὲν ἐσποιοῦσαι τοῖς ἑαυτοῦ ὄφιοις τὸν λαγῶν τοῦτον ἐπὶ τοὺς πολεμωτάτους. Graf, ό.π. (σημ. 18), σ. 88 και σημ. 24 (σ. 278).

20. Απουλ., *Apol. sive De magia* 29, 1· 33, 3· 40, 5, 8· P. Vallette, *Apulée. Apologie - Florides. Texte établi et traduit*, Παρίσι 1971, σσ. 36, 41, 49· Graf, ό.π. (σημ. 18), σσ. 87, 88, 89.

21. Με το όνομα λαγῶς μαρτυρείται και ένα περίεργο ψάρι (*Lepus marinus Indicus*) του Ινδικού ωκεανού με μάτια γεμάτα λέπια, που θεωρείται είδος της οικογένειας των *Diodontidae* (ή των «spine Globe-fishes»). Για τον θαλάσσιον λαγόν βλ. Νίκανδρ., Ἄλεξ. 465· Πλίν., *Nat. hist.* 9, 155· 32, 8-10 (3)· 58· O. Keller, *Die Antike Tierwelt, II: Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere, Tausendfüßler, Krebstiere, Würmer, Weichtiere, Stachelhäuter*,

Αξίζει να αναφερθεί πως το πρώτο κεφάλαιο μιας αποσπασματικής ιατρικής πραγματείας σε πάπυρο (*P. Gr. Méd.* 99 = *P. Laur.* 68,²² από τον 6ο αι. – ;), με θέμα την αντιμετώπιση δηλητηριάσεων, είναι αφιερωμένο στον θαλάσσιον λαγών (στ. A2, γρ. 15 κ.ε.).²³ Σύμφωνα με τις βελτιώσεις του κειμένου που προτάθηκαν από τον V. Schmidt²⁴ η γεύση του θαλασσίου λαγωοῦ συγκρίνεται με εκείνη που έχουν τα σάπια ή άπλυτα και κατά συνέπεια ακατάλληλα για βρώση ψάρια· γρ. 16-19: ἡ τοῦ λαγωοῦ [γεύσις] / τοῦ θαλασσοῦ παρα-/πλησία ὄψοις σαπροῖς ἤ / καὶ ἀπλύτοις.

Από το άλλο μέρος ο λάτος ή λάτις²⁵ (υποκορ. λατίδιον), αιγυπτιακό μάλλον όνομα²⁶ (NE λάτης), είναι η μεγάλη πέρκα του Νείλου²⁷ με συνη-

Schlauchtierre, Λειψία 1913 (ανατ. Hildesheim 1963), σ. 365· Gossen-Steier, «Schnecke», *RE* IIA1 (1921) στ. 596· F. A. Wood, «Greek Fish-names. Part II», *AJPh* 49 (1928) 40· J. Cotte, *Poissons et animaux aquatiques au temps de Pline. Commentaires sur le livre IX de l'Histoire naturelle de Pline*, Παρίσι 1945, σσ. 192-194· D'Arcy Wentworth-Thompson, ό.π. (σημ. 18), σσ. 142-144· E. De Saint-Denis, *Le Vocabulaire des animaux marins en latin classique [Études et Commentaires 2]*, Παρίσι 1947, σσ. 54-55· Idem, *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre XXXII. Texte établi, traduit et commenté*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 1966, σ. 82· A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire Étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Παρίσι 1959 (ανατ. 1967), σ. 352 (s.v. «lepus»)· H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch, II: Κρ-Ω, Χαϊδελβέργη* 1960 (ανατ. 1970), σσ. 70-71 (s.v. «λαγός»)· P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots grecs*, III, Παρίσι 1968, σ. 612 (s.v. «λαγός»)· S. Frank, *Encyclopédie illustrée des poissons* (γαλλική μτφρ. S. Audebert), Παρίσι - Πράγα 1973 (ανατ. 1987), σ. 533· F. Capponi, *P. Ovidii Nasonis Halieuticon. II: Commentario (Roma Aeterna)*, Leiden 1972, σσ. 509-515, 554· V. Schmidt, «Zu dem medizinischen Traktat Pap. Laur. 68», *ZPE* 24 (1977) 152 και σημ. 5· M.-H. Marganne, *Pap. Gr. Méd.* 99, σ. 178· F. Graf, ό.π. (σημ. 18), σ. 88.

22. Πρόκειται για πάπυρο δημοσιευμένο από τον R. Pintaudi («Frammento di un trattato di Materia medica in un papiro Laurenziano», *ZPE* 23 (1976) 203-207).

23. Ο λαγός στον μαγικό πάπυρο *Pap. Graec. Mag.* VII: *Δημοκρίτου παίγνια* (= *P. Lond.* I 121· 3ου αι. μ.Χ.), γρ. 176: ὑποκάτω αὐτῶν κάπνισον λαγωοῦ κεφαλ(ήν) («gäuchere einen Hasenkopf unter ihnen») δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον θαλάσσιο λαγό.

24. Schmidt, ό.π. (σημ. 21), 151-154· Idem, «Nochmals zum P. Laur. 68», *ZPE* 26 (1977) 243-244.

25. Ο τύπος λάτις απαντά στα έγγραφα *P. Col. Zen.* II 71, γρ. 16 και *P. Mich.* II 123 verso, vii, γρ. 19.

26. Ο λάτος ταυτίζεται με τον *Lates niloticus* ή την *Perca nilotica*. Στον *Lates niloticus*, με τον οποίο στην αρχή ταυτίστηκε ο λεπιδωτός, αντιστοιχεί, με βάση το ιερογλυφικό του σύμβολο, και το αρχαίο αιγυπτιακό όνομα āha ή ouhā(ḥ). Το όνομα λάτος είναι μάλλον αιγυπτιακό που, αν και χάθηκε, φαίνεται πως έχει επιβιώσει στα αιγυπτιακά-αραβικά του Ασιούτ, όπου απαντά ο τύπος *latis* δίπλα σε άλλες λαϊκές ονομασίες, όπως *isch(e)r* (*bayad*), *keschr*, *homar*, *samoos*, *lafash*. C. Gaillard (V. Loret - Ch. Kuentz), *Recherches sur les poissons représentés dans quelques tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire [MIFAO du Caire sous la direction de M. G. Foucart]*, Le Caire 1923, σσ. 84, 132· F. Hartmann, *L'agriculture dans l'ancienne Égypte*, Παρίσι 1923, σσ. 187, 188.

27. Σε φαραωνικό τάφο (2780 π.Χ.) στο Meidoum απεικονίζεται με μεγάλη ακρίβεια ένας λάτος κρεμασμένος από ένα κουπί, που δύο αλιείς κουβαλούν στους ώμους τους.

θισμένο μήκος 120 εκ. (κάποτε μπορεί να φτάσει τα 180 εκ.) και βάρους που ξεπερνά συχνά τα εβδομήντα κιλά.²⁸ Οι κλασικοί συγγραφείς²⁹ επαινούν την ωραία γεύση του και τον αναγνωρίζουν ως το καλύτερο ψάρι του Νείλου, που μόνον ο κορακίνος (*Tilapia nilotica*) μπορούσε να συναγωνιστεί.

Ο λ ά τ ο ς ό Νειλωτικός μνημονεύεται επίσης από τον Στράβωνα³⁰ ως ένα από τα ιερά ψάρια των Αιγυπτίων, που λατρευόταν ιδιαίτερα στη Λατόπολη (Esneh ή Esna), όπου βρέθηκαν πολλές μουμιοποιημένες πέρκες.³¹

Εννέα συνολικά λάτοι, συχνά μεγάλοι, απαντούν ήδη σε τέσσερις παπύρους (επιστολές και λογιστικούς καταλόγους)³² από την πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή εποχή (3ου αι. π.Χ. και 1ου-4ου αι. μ.Χ.), έγγραφα με τα οποία ανακοινώνεται συνήθως η αποστολή αυτών των ιχθύων.

Ο υπάλληλος του Ζήωνα Ευτυχίδης ανακοινώνει στον προϊστάμενό του (P. Col. Zen. II 71· ca 255 π.Χ. – Φιλαδέλφεια) την αποστολή εκατόν εξήντα τριών ιχθύων τεσσάρων διαφορετικών ειδών, που αποτελούνταν από κορακίνους, χοίρους, αλάβητας και πέντε λάτους, ο ένας εκ των οποίων καταγράφεται ως μέγας· γρ. 5: λάτον α· γρ. 11: λ ά τ ο ς δ (ών) μέγας α· γρ. 14-17: (γίνονται) κορακίνοι ρνγ / χοίροι ε / λ ά τ ι δ α ς (= λ ά τ ι δ ε ς) ε (ών) / μέγας α.

D'Arcy Wentworth-Thompson, *A Glossary of Greek fishes*, σσ. 145-146 και φωτ.· Χουλιαρά-Ράου, ό.π. (σημ. 7), I, σ. 107 (φωτ. 1).

28. Αναφέρεται πως στη λίμνη Nasser εντοπίστηκε λάτης εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων (μήκους δύο μέτρων) και βάρους εκατόν εβδομήντα πέντε κιλών. D. J. Brewer - R. F. Friedman, *Fish and Fishing in Ancient Egypt [The Natural History of Egypt 2]*, Warminster 1989, σ. 74.

29. Βλ., π.χ., Αθην., Δειπν. 7, 312: Οί δ' έν τῷ Νείλῳ ποταμῷ γινόμενοι λάτοι τὸ μέγεθος εὐρίσκονται καὶ ὑπὲρ διακοσίας λίτρας ἔχοντες. Ὁ δὲ ἰχθὺς οὗτος λευκότατος ὢν καὶ ἥδιστός ἐστι πάντα τρόπον σκευαζόμενος.

30. Στράβ., Γεωγρ. 17, 1, 40 (812) και 47 (817)· 17, 2, 4 (823).

31. E. Fournier, «Cibaria», DAGRI₂ (1887· ανατ. 1962) 1166· C. Gaillard - G. Daressy, *La faune momifiée de l'antique Égypte*, Λυών 1905, σσ. 70-75· Keller, ό.π. (σημ. 21), II, σσ. 330, 331, 346, 353· H. Kees, «Latopolis», RE XII (1924) στ. 971· F. A. Wood, «Greek Fish-names. Part III», *AJPh* 49 (1928) 181-182· D'Arcy Wentworth-Thompson, «On Egyptian Fish-names used by Greek Writers», *JEA* 14 (1928) 23, 26, 29, 33· Idem, ό.π. (σημ. 18), σσ. 114-116· K. I. Αναλιάδης (et alii), *Θαλασσινή Εγκυκλοπαίδεια*, III, Αθήνα 1961, σ. 113 (s.v. «λάτης»): S. Mayassis, *Architecture, religion, symbolisme, I: Le Bois* (BAOA 4), Αθήνα 1964, σ. 257· Chanttraîne, ό.π. (σημ. 21), III, σ. 622 (s.v. «λάτος»). Frank, ό.π. (σημ. 21), σσ. 331, 480· S. Daris, «Ricerche di papirologia documentaria. IV. Note lessicali», *Aegyptus* 56 (1976) 80 (11. «Υψηλοί λάτοι»· W. J. Darby - P. Ghalioungui - L. Grivetti, *Food: The Gift of Osiris*, I, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - San Francisco 1977, σ. 392· J. Dumont, «La pêche dans le Fayoum hellénistique: traditions et nouveautés d'après le P. Tebt. 701», *ChronEg* 52 (1977) 133· Idem, *Halieutika. Recherches sur la pêche dans l'antiquité grecque* (Résumé de Thèse de Doctorat ès Lettres, Université de Paris IV, Juin 1981. Directeur M. J. Tréheux), σ. 10· Brewer - Friedman, ό.π. (σημ. 28), σσ. 74-75· F. Dunand, «Miracles et guérisons en Égypte tardive», in N. Fick - J.-C. Carrière, *Mélanges Étienne Bernand [ALUB 444]*, Παρίσι 1991, σ. 238 και σημ. 7.

32. Ο S. Daris (loc.cit.) παρατηρεί «Questo pesce del Nilo ... ha una limitatissima testimonianza nell'ambito dei papiri».

Σύμφωνα με την *ἀναγραφὴν* των πράξεων και των εσόδων-εξόδων ενός γραφείου (*P. Mich.* II 123· 45-47 – από την Τεβτύνη) δέκα επτά οβολοί αντιπροσωπεύουν την αξία ενός *λάτιδος*.³³ verso VII, γρ. 19: *δαπάνη(ς) ἔγκυκλιακο(ῶ) τιμῆ(ς) λ ά τ ι δ ο (ς) (ὀβολοι) ιζ*.³⁴

Στο σημείωμα *SB XII 11180* (= *P. Amst.* I 92· 2ου-3ου αι. – ;)³⁵ μνημονεύεται ένα *μέγα λατίδιον*³⁶ μαζί με τρεις φάγρους και πενήντα *κορακίδια*,³⁷ ενώ ο συντάκτης της αποσπασματικής επιστολής *SB XIV 11 622* (= *P. Med. Inv.* 68.84·³⁸ 4ου αι. μ. Χ. – ;) παρακαλεί με πειστικό τρόπο τον παραλήπτη της (γρ. 3-4, 7) να του στείλει δύο *ύψηλοὺς λάτους*, που πρέπει να τους αναζητήσει σε μια περιοχὴ ἐπὶ τοῦ ὄρου (γρ. 6).

Με το επίθετο *ύψηλῶν* (γρ. 3-4: *καὶ πάνυ χρείζω*³⁹ *λάτων / [δ]ύο ύψηλῶν*) πρέπει να γίνεται αναφορά στις μεγάλες διαστάσεις των λάτων ή, το πιθανότερο, στην εξαιρετικὴ τους ποιότητα («sublimes»), ὅπως στην περίπτωση των *ύψηλῶν καὶ ἀσινῶν ὄνων*.⁴⁰

Ὅλη αὐτὴ ἡ διαδρομὴ που προηγήθηκε και οδήγησε στη νέα «ἀνάγνωση» *λατίδια* μᾶς επέτρεψε να διαπιστώσουμε ἔμπρακτα την «ἀλήθεια» και τη «σοφία» πολλῶν σκέψεων, παρατηρήσεων και ἐπισημάνσεων που εἶχαν γίνε παλαιότερα ἀπὸ τον Herbert C. Youtie⁴¹ και τον Eric Turner,⁴² ὅτι δηλ.:

(α) Η ἀνάγνωση, ἡ ἀποκατάσταση και ἡ ἐρμηνεία ενός παπυρικοῦ κειμένου, πράξεις που διαδέχονται ἡ μία την ἄλλη ἀλληλοσυμπληρούμενες,⁴³ ἀπαιτοῦν, πέρα ἀπὸ την καλὴ γνώση της ἐλληνικῆς γλώσσας, και παλαιογραφικὴ ἐμπειρία και, ἀν ὄχι ἐντριβή, τουλάχιστον στοιχειώδη κατάρτιση στον ἐιδικό κλάδο, ὅπου ἀνήκουν οἱ ἐιδήσεις του ὑπὸ ἐκδοση και μελέτη ἐγγράφου.⁴⁴

(β) Ο σύγχρονος μελετητὴς των παπύρων πρέπει να ἔχει ὑπόψη του ὅτι

33. *LSJ Suppl.*, s.v. «λάτις». A. Ch. Johnson, *Roman Egypt to the Reign of Diocletian* [*An Economic Survey of Ancient Rome 2*], Νέα Υόρκη 1936 (ἀνατ. Paterson - New Jersey 1959), σ. 317.

34. Η δαπάνη αὐτὴ για την ἀγορὰ *λάτιδος* περιλαμβάνεται στα ἐξοδα του ὑπαλλήλου Ψαουημέλιτα, που εἶχε μεταβεί στο χωριὸ *Ταλεί*, για να συναντήσῃ τον *ἐγκυκλιακόν* («εἰσπράκτορα του *ἐγκυκλίου* [= φόρου μεταβίβασης]»). Βλ. *P. Mich.* II 123, εἰσαγωγή (σ. 101), σχόλ. στις γρ. 16-19 (σ. 170)· Johnson, ὁ.π.· *LSJ Suppl.*, s.v. «ἐγκυκλιακός».

35. Η πρώτη δημοσίευση του παπύρου ἐγινε ἀπὸ τον P. J. Sijpesteijn («Twelfth documentary papyri», *Talanta 2* (1970) 108-109). Βλ. ἐπίσης Daris, ὁ.π. (σημ. 31), 80 σημ. 5.

36. Η παρουσία του ἐπιθέτου *μέγα* δίπλα στο *λατίδιον* ἀφαιρεῖ ουσιαστικά ἀπὸ το τελευταίον την ὑποκοριστικὴ ἰδέα που δηλώνει ἡ κατάληξή του· βλ. Daris, ὁ.π. Πρβ. ἐπίσης *Γεωπον.* 20, 7, 2· 12, 3: *μεγάλα ὀψάρια*.

37. Γρ. 1-5: *Σερῆνος ἔπεμφά σοι / σφύριον α ἔχων / φάγροι γ / κωρακείδια [με] ν / λατίδιον μέγα α* (leg. *ἔχων, φάγρους, κορακίδια*).

38. Ο πάπυρος πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τον Daris, ὁ.π. (σημ. 31), 79-81.

39. Leg. *χρήζω*.

40. Βλ. *P. Flor.* II 242 (ἀρχεῖο Ἡρωνίου). Daris, ὁ.π. (σημ. 31), 80-81.

41. Youtie, ὁ.π. (σημ. 2), σσ. 7-8, 10-11, 13 και 16.

42. Turner, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 105.

43. Turner, ὁ.π. (σημ. 1), σσ. 90, 95-96· Youtie, ὁ.π. (σημ. 2), σσ. 8, 11, 16.

44. Turner, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 89· Youtie, ὁ.π. (σημ. 2), σσ. 7-8, 11.

στα δημοσιευμένα παπυρικά κείμενα υπάρχουν σφάλματα, που περνούν πολλές φορές απαρατήρητα από τους ερευνητές, καθώς οι τελευταίοι διστάζουν κάποτε να διορθώσουν μεγάλους επιστήμονες του παρελθόντος και πολύ περισσότερο του παρόντος.⁴⁵

Οι παραπάνω παρατηρήσεις έγιναν πριν από σαράντα περίπου χρόνια, σε μια εποχή που η ανάγνωση και δημοσίευση ενός παπύρου ισοδυναμούσε με πραγματικό άθλο, προτού δηλ. ο αριθμός των δημοσιευμένων εγγράφων και η σχετική βιβλιογραφία αποκτήσουν τις σημερινές διαστάσεις, που διευκολύνουν σημαντικά το «αναγνωστικό» και ερμηνευτικό-υπομνηματιστικό έργο του σύγχρονου παπυρολόγου, παρά τον χρόνο και τον μόχθο που απαιτούνται, για να δαμαστούν από τον σημερινό ερευνητή, ακόμη κι αν αυτός έχει στη διάθεσή του σύγχρονα ηλεκτρονικά μέσα και βοηθήματα.

Ας μας επιτραπεί να προσθέσουμε ακόμη ότι, αν οι λαμπροί δάσκαλοι, στους οποίους οφείλουμε τις προηγούμενες και πάντα επίκαιρες παρατηρήσεις, ζούσαν στις μέρες μας, θα είχαν επισημάνει επίσης και τους κινδύνους ή τις παγίδες που κρύβουν για τον σημερινό ερευνητή οι ευκολίες της σύγχρονης τεχνολογίας των Η/Υ.

Πράγματι οι ηλεκτρονικές «βάσεις παπυρολογικών δεδομένων» διευκολύνουν αναμφισβήτητα τον σημερινό παπυρολόγο στο έργο του, αλλά και τον παγιδεύουν εύκολα με την κατάχρηση των δυνατοτήτων τους. Έτσι ορισμένες παπυρικές εκδόσεις παρουσιάζουν την αντιφατική εικόνα από το ένα μέρος να φορτώνονται με υπερβολικό υλικό παράλληλων χωρίων (ακόμη και σε περιπτώσεις κοινότυπων όρων και θεμάτων), που τους παρέχεται εύκολα από τους «ηλεκτρονικούς θησαυρούς δεδομένων», και από το άλλο να στερούνται ανάλογων εξαντλητικών σχολίων και υπομνηματισμών σε δύσκολες, αμφιλεγόμενες ή σκοτεινές περιπτώσεις, που η ερμηνεία τους δεν είναι «προσβάσιμη» μέσω των «ηλεκτρονικών τραπεζών».

Ξαναγυρίζοντας τέλος στην πρότασή μας για αναθεώρηση της «ανάγνωσης» λαγίδια, που περιέχει η δημοσίευση της γνώσεως SB XXII 15 298 (= P. Vindob. G 10.728), και ανακεφαλαιώνοντας την επιχειρηματολογία μας πιστεύουμε πως τα παλαιογραφικά στοιχεία σε συνδυασμό με τις πληροφορίες, που διαθέτουμε από τους παπύρους και την αρχαία Γραμματεία και οι οποίες μιλούν για την επικινδυνότητα των λαγιδίων και την εξέχουσα, αντίθετα, γαστρονομική θέση των λατιδίων, συνηγορούν αποφασιστικά για την αναγκαιότητα της διόρθωσης της γραφής της editio princeps από λαγίδια σε λατίδια.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ

45. Turner, ό.π. (σημ. 1), σσ. 95 και passim.

